

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Visionaire ervaring en de historische oorsprong
van het christendom. [Visionary Experience and
the Historical Origins of Christendom.]**

Jonge, H.J. de

Citation

Jonge, H. J. de. (1992). *Visionaire ervaring en de historische oorsprong van het christendom. [Visionary Experience and the Historical Origins of Christendom.]*. Rijksuniversiteit Leiden.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/978>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/978>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

H.J. de Jonge

Visionaire ervaringen en de historische oorsprong van het christendom

Rijks **U**niversiteit **L**eiden

H.J. de Jonge

Visionaire ervaring en de historische oorsprong van het christendom

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het
ambt van gewoon hoogleraar in de
uitlegging van het Nieuwe Testament
met inbegrip van de inleidingswetenschap en
de vroeg-christelijke letterkunde
op 17 januari 1992

Rijks **U**niversiteit **L**eiden
| | | | | | | | | |

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Mijne Heren overige leden van het College van Bestuur,
Mijnheer de Secretaris van de Universiteit,
Mijnheer de Decaan,
Dames en Heren leden van het docerend corps, en van de beherende en
administratieve staf van de Universiteit,
Dames en Heren studenten,
en voorts U allen die mij met Uw aanwezigheid verrast,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Vijf jaar geleden publiceerde Robin Lane Fox, docent in de oude geschiedenis aan de universiteit te Oxford, zijn *Pagans and Christians*.^{*1} Het werk trok terecht veel aandacht. Het tekent in grootse panorama's en fijne detaillering het godsdienstig leven van heidenen en christenen rondom de Middellandse Zee van de tweede eeuw vóór tot de vierde eeuw na het begin der jaartelling.

Een thema waarop Fox niet speciaal ingaat is dat van het *ontstaan* van het christendom. Maar hij komt er terloops over te spreken in een hoofdstuk over de talrijke verschijningen, 'epifanieën', van hemelse personen (God, Christus, engelen, Maria) die vroege christenen volgens hun zeggen ten deel vielen.² Fox wijst erop, dat sinds Homerus ook heidenen veelvuldig geloofden dat goden hun op aarde waren verschenen.³ Heidenen hadden in zulke verschijningen van goden geregeld aanleiding gezien om heiligdommen en priesterschappen in te stellen.⁴ Maar, aldus Fox, het christendom dankte aan visioenen van de verhoogde Christus niet minder dan zijn ontstaan. 'Early Christianity was (...) born from visionary experience.'⁵ Fox doelt hier op de verschijningen van de verrezen Christus vermeld in de evangeliën en door Paulus. Reeds Paulus, zo signaleert Fox, zegt, spoedig na Jezus' dood als kerkelijke traditie vernomen te hebben, dat de opgestane Christus verschenen is aan Petrus, toen aan de Twaalf, toen aan vijfhonderd mensen tegelijk, toen aan Jacobus, en toen aan al de apostelen.⁶ Fox citeert hier een passage uit Paulus' eerste brief aan de christenen te Corinthe (15:5-7), een passage die hij *grosso modo* historisch betrouwbaar acht.⁷

Dat het christendom ontstaan is als reactie op visionaire ervaringen, is een opvatting die Fox gemeen heeft met zeer velen, onder wie ook veel

gespecialiseerde onderzoekers van het Nieuwe Testament. Het was de mening van, bijvoorbeeld, Rudolf Bultmann. Die schreef, dat voor het ontstaan van de eerste christelijke gemeente het ‘grundlegende Ereignis’ geweest is, dat, zoals 1 Cor. 15:5 het wil, ‘Petrus als erster den Auferstandenen schaute’.⁸ Noch Bultmann, noch Fox was overigens van mening, dat die visionaire ervaringen signalen van buiten de menselijke realiteit waren, of, zoals het in het Duits wel heet, ‘Anstösse ab extra’.⁹

U voelt, dames en heren, de vraag al aankomen. Ze luidt als volgt. Is het, historisch beschouwd, aannemelijk, dat Petrus, de Twaalf en anderen door visionaire ervaringen tot de overtuiging zijn gekomen, dat Jezus was opgestaan en in de hemel verhoogd, en dat daardoor de beweging van Jezus na zijn dood op gang is gekomen? Zijn visionaire gewaarwordingen de grondslag en oorzaak van het geloof in Jezus’ opstanding geweest¹⁰ en zo de impuls geweest tot het ontstaan van het christendom?

Laten we beginnen met de oudste beschikbare informatie nog eens nader te bezien. We vinden die in Paulus’ eerste brief aan de Corinthische christenen. Paulus schreef deze brief te Efeze in circa 55 n.C., ongeveer vijf jaar nadat hijzelf de christelijke gemeente te Corinthe had gesticht.

In het vijftiende hoofdstuk van genoemde brief bestrijdt Paulus een opvatting waarvoor sommigen in de Corinthische gemeente zich na Paulus’ vertrek hadden uitgesproken. De inhoud van de opvatting waartegen Paulus zich keert is niet meer met precisie te bepalen. Maar ze hield in elk geval de verwerping in van het idee dat er in de naaste toekomst, vlak voor de grens tussen deze en de toekomstige eeuw, een opstanding van doden zou plaats hebben, zoals in brede kringen van het jodendom en door de meeste christenen werd verwacht. De zienswijze die Paulus bestrijdt wordt door sommigen zo begrepen, dat de tegenstanders in Corinthe voor zichzelf als gelovigen het eschatologisch heil reeds in het heden gerealiseerd achtten; reden waarom zij het idee van een nog komende, eschatologische opstanding zouden hebben verworpen. Juister lijkt mij de opvatting van anderen, die menen dat de zienswijze van de Corinthische tegenstanders daaruit voortkwam, dat zij zich niet konden losmaken van het onder heidenen verbreide dualistische denken over lichaam en ziel, waarmee een sterke depreciatie van het lichaam verbonden was. Ze beschouwden zichzelf als van Geest en Wijsheid vervuld, maar schatten het lichaam gering. Daarom wezen ze het idee van de

toekomstige lichamelijke opstanding van doden af, en daarmee het idee van een toekomstige opstanding van doden als geheel.¹¹

De opvatting nu, dat er in de toekomst geen lichamelijke opstanding van doden zal plaats hebben, bestrijdt Paulus met verscheidene argumenten. Het voornaamste hiervan is, dat volgens de eensluidende prediking van alle apostelen de opstanding van één gestorvene reeds een feit is, namelijk die van Christus. Niet dat volgens Paulus de opstanding van Christus slechts de waarde heeft van een historische analogie die de toekomstige opstanding van de doden aannemelijk maakt. Het gaat om meer. De opgestane en in de hemel verhoogde Christus trekt in Paulus' visie de andere gestorvenen met zich mee uit de dood. Want volgens Paulus is Christus uit de doden opgestaan 'als eerste van de gestorvenen' (15:20). Paulus beschouwt dus die eerste opstanding als het begin van de eschatologische opstanding. 'Door' en 'in' Christus zullen binnenkort de andere doden opstaan (vv. 21-22). Paulus veronderstelt tussen Christus en de gestorven gelovigen een band. De gelovigen zijn immers de leden van het lichaam van Christus (12:12-27). Daardoor brengt de opstanding van de één die van de anderen als vanzelf met zich mee. Tot zover over de polemieken die het kader vormt waarbinnen Paulus de verschijningen van de opgestane Christus vermeldt.

Paulus' argumentatie kan uiteraard pas doeltreffend zijn, als de Corinthiërs de praemisse 'Jezus is opgestaan' aanvaarden. De apostel begint dan ook met de Corinthiërs eraan te herinneren, dat ze de prediking van Christus' opstanding destijds, zo'n vijf jaar geleden, toen Paulus onder hen werkzaam was, hebben aangenomen (vv. 1, 3). Paulus herhaalt nu wat hij hun toentertijd heeft doorgegeven, en wijst erop, dat ook hijzelf reeds deze informatie aan kerkelijke overlevering te danken had. Wat hij heeft doorgegeven, was, aldus Paulus (vv. 3b-8):

'dat Christus gestorven is voor onze zonden naar de Schriften, en dat hij begraven is;

en dat hij opgestaan¹² is op de derde dag naar de Schriften, en dat hij verschenen is aan Kefas [dat is Petrus],

toen aan de Twaalf.

Vervolgens is hij verschenen aan vijfhonderd broeders ineens, van wie de meesten nog in leven zijn, maar

sommigen gestorven zijn.
Vervolgens is hij verschenen aan Jacobus,
toen aan alle apostelen.
En het allerlaatst is hij ook mij verschenen ...'

Hoeveel van deze informatie ontleent Paulus aan oudere traditie?¹³ Uiteraard niet het slot over de verschijning aan Paulus zelf (v. 8). Ook niet de opmerking 'van wie de meesten nog in leven zijn, maar sommigen gestorven zijn' (v. 6b). Deze laatste opmerking, die de verschijningen van Jezus als verifieerbaar wil voorstellen, behoort typisch bij het betoog van Paulus in 1 Cor. 15. Het overige echter moet Paulus wel uit traditie kennen--ik zeg nog niet: uit naar de vorm gefixeerde traditie. Maar Paulus moet de stof van anderen overgeleverd hebben gekregen. Deels omdat het stof is die we ook uit van Paulus onafhankelijke bronnen kennen (het meeste van vv. 3-5a). Deels (vv. 5b-7) omdat de inhoud van dien aard is, dat de informatie alleen van anderen dan Paulus *kan* komen, tenzij Paulus in 55 of 50 maar iets verzon, wat onaannemelijk is gezien de in beginsel aanwezige kans, hoe gering ook, op verificatie.

De gehele passage over Jezus' dood tot en met de vijfde genoemde verschijning (vv. 3-7, minus 6b) kan dus, wat de inhoud betreft als uit traditie stammende informatie gelden. Maar dat betekent niet, dat Paulus deze stof ook ooit ineens *en bloc* heeft overgenomen. Er is goede grond voor twee veronderstellingen. Ten eerste, dat Paulus alleen het gedeelte over Jezus' dood, begrafenis, opstanding en eerste verschijning (vv. 3b-5a) ooit als één samenhangend geheel heeft vernomen, en dat inderdaad in de vorm waarin hij het neergeschreven heeft. Ten tweede, dat Paulus de berichten over alle andere verschijningen naar hun inhoud wel kent van horen zeggen, dus uit traditie, waarin ze los en in verschillende combinaties zullen zijn verteld, maar dat Paulus ze pas in 1 Cor. 15 heeft samengevoegd, vormgegeven en toegevoegd aan de vermelding over de verschijning aan Kefas.

Eerst de veronderstelling, dat het bericht over Jezus' dood, begrafenis, opstanding en verschijning aan Petrus (vv. 3b-5a) te eniger tijd vóór 50 in gefixeerde vorm heeft bestaan, los van de meldingen van andere verschijningen. Redenen om dit aan te nemen zijn de volgende. (a) Alleen van dit eerste gedeelte van de door Paulus gerefereerde traditie (vv. 3b-

5a) claimt hij, dat hij het eertijds heeft doorgegeven, blijkens de voegwoorden 'dat ..., en dat ...; en dat ..., en dat ...'. Grammaticaal gezien zijn alleen de door deze voegwoorden ingeleide bijzinnen afhankelijk van het voorafgaande 'ik heb jullie overgeleverd wat ik ook zelf vernomen had'. Na het vierde 'dat' gaat Paulus over van bijzinnen in hoofdzinnen en verlaat hij de syntactische structuur die behoort bij zijn woorden 'ik heb jullie overgeleverd'.¹⁴ (b) Alleen de twee samengestelde zinnen over Jezus' dood en begraving enerzijds, zijn opstanding en verschijning aan Petrus anderzijds (vv. 3b-5a) vertonen een zo strakke parallele structuur, dat men er gefixeerd, en in gefixeerde vorm getradeerd, materiaal in kan zien. (c) Stel dat de verschijningen aan de Twaalf, de vijfhonderd, Jacobus en alle apostelen van meet aan vermeld waren geweest tezamen met Jezus' dood, opstanding en verschijning aan Petrus. Dan hadden de verschijningen een zodanig gewicht en aandacht gehad vergeleken bij dood en opstanding, dat onduidelijk is in welke context van het vroegste christelijke gemeentelven deze opsomming functioneel zou zijn geweest. De plaats die zo'n traditie in het leven en functioneren van de gemeente zou moeten hebben gehad, is onvoorstelbaar. Een traditie bestaande uit de opsomming vanaf Jezus' dood tot en met de verschijning aan 'alle apostelen' (vv. 3b-7) kan daarom niet geacht worden als zelfstandig geheel te hebben bestaan.¹⁵

Dan de veronderstelling, dat Paulus de berichten over andere verschijningen dan die aan Petrus pas in 1 Cor. 15 heeft samengevoegd en vastgeknoopt aan de vermelding van de christofanie van Petrus. Dit is waarschijnlijk, niet alleen omdat pas in het polemische hoofdstuk 15 van deze brief de opsomming van verschijningen zinvol functioneert, namelijk als het hier zo welkome bewijs van de realiteit van Jezus' opstanding. Maar ook omdat er geen enkele aanwijzing is, dat de door Paulus in 1 Cor. 15 (vv. 5b-8) geboden opsomming van christofanieën ook bij andere gelegenheden door hem, of door anderen voor of naast hem, als min of meer gefixeerde lijst is getradeerd. Overigens zullen de berichten over verschijningen na die aan Petrus naar hun inhoud slechts weinig jonger zijn dan dat over de verschijning aan Petrus. Maar ze zijn uiteraard van ongelijke ouderdom en herkomst.¹⁶ Pas in 1 Cor. 15 combineerde Paulus ze en voegde hij ze aan de vermelding van de verschijning aan Petrus toe. Hierbij gebruikte Paulus de traditionele wending 'hij is verschenen aan

...’, hem reeds bekend van de christofanie aan Petrus, als model voor de vormgeving van alle christofanieën die hij nu aan die van Petrus toevoegde.

Nu even terug naar de passage over de dood, begrafenis, opstanding en eerste verschijning van Jezus, die aan Kefas of Petrus. Van deze passage hebben we geconstateerd, dat ze in de vorm waarin Paulus haar neerschrijft dateert van vóór 50 n.C. Is van de formeel gefixeerde vorm van deze passage te zeggen tot hoever voor 50 ze teruggaat? Het lijkt mij niet. Paulus dateert de verschijningen die aan anderen dan hemzelf ten deel vielen, te beginnen met die aan Petrus, weliswaar vóór die aan hemzelf, waarvan zijn bekering het gevolg was (vgl. 1 Cor. 9:1; Gal. 1:15). Twee à drie jaar na zijn bekering bezocht Paulus Jeruzalem en sprak er met Petrus en Jacobus, de leiders van de christelijke gemeente aldaar (Gal. 1:18-19). En het zou inderdaad heel vreemd zijn als Paulus niet uiterlijk bij dat bezoek van de verschijning aan Petrus (en die aan Jacobus) zou hebben vernomen. Naar haar inhoud zal daarom de traditie die Paulus ca. 50 n.C. te Corinthe over Jezus’ dood, opstanding en verschijning aan Petrus heeft doorgegeven, wel teruggaan tot het midden van de jaren dertig.¹⁷ Maar al moet Paulus de informatie uiterlijk omstreeks 35 n.C. hebben vernomen, daarmee is niet gezegd, dat deze informatie toen al de gefixeerde vorm had die ze in 1 Cor. 15 (vv. 3b-5a) en al voor Paulus’ bezoek aan Corinthe in 50 n.C. had. Die vorm kan Paulus ook pas tussen 35 en 50 hebben leren kennen. Onpaulijns is de vorm zeker. Uitdrukkingen als ‘naar de schriften (*kata tas graphas*) en ‘is verschenen’ (*ôphthê*) gebruikt Paulus duidelijk niet uit zichzelf. Buiten 1 Cor. 15 komen ze in zijn brieven geheel niet voor.

Niettemin mag worden aangenomen, dat tegen het jaar 50 als gefixeerde, aaneengesloten traditie bestond de tweeledige zin: ‘(a) dat Christus is gestorven voor onze zonden naar de schriften en dat hij is begraven; (b) en dat hij is opgestaan op de derde dag naar de schriften en dat hij is verschenen aan Kefas’ (vv. 3b-5a).¹⁸

Maar ook van dit relatief oude geheel kan gemakkelijk worden aangetoond, dat het al groei en uitbreiding heeft ondergaan. Het is namelijk opgebouwd rondom een goed bekende, oeroude kern, bestaande uit de tweeledige formule ‘hij is gestorven en opgestaan’. Dit is een werkelijk zeer oude, praepaulijnse formule, zoals blijkt uit haar wijde verbreiding

in kennelijk door traditie gestempelde passages bij Paulus en in van Paulus onafhankelijke bronnen.¹⁹ Welnu, bij de tweeledige formule ‘hij is gestorven en opgestaan’ behoort het element ‘hij is verschenen’ oorspronkelijk niet thuis. Het bericht ‘hij is verschenen aan Kefas’ moet daarom uit andere traditie stammen dan de woorden ‘hij is gestorven en opgestaan’. Dat het toegevoegde bericht over de verschijning aan Kefas niet maar een lichtvaardig bedacht, ontraditioneel element was, maar ook zelf een zeer vroege, praepaulijnse traditie was, laat zich als volgt beredeneren.

Het valt op, dat de vermelde christofanieën vooral personen ten deel vielen die als eersten leidinggevende functies vervulden in de gemeente te Jeruzalem.²⁰ Nu valt te betwijfelen, of van personen die naast en na Petrus leiding gaven en verantwoordelijkheden droegen in de Jeruzalemse gemeente, zoals de Twaalf, Jacobus en ‘alle apostelen’, ooit gezegd zou zijn dat Christus hun verschenen was, indien een ouder bericht, dus een oudere traditie, betreffende een verschijning aan Petrus daartoe niet had uitgelokt.²¹ De laatste opmerking is van belang. Ze staat de conclusie toe, dat van één verschijning aan Petrus in Jeruzalem inderdaad al gesproken werd rondom het midden van de jaren dertig.²² Immers, Paulus dateert de verschijningen aan Petrus tot en met die aan ‘alle apostelen’ alle vóór die aan hem zelf. De verschijning aan Paulus zelf, gevolgd door zijn bekeerling, valt echter, met het nodige voorbehoud, te dateren in 31 (tot uiterlijk 35) n.C. Bij gevolg moet eveneens al in 31 (tot uiterlijk 35) n.C. het bericht over de verschijning aan Petrus verteld zijn. Want het is onaannemelijk, dat de ervaring van Petrus pas ter sprake zou zijn gekomen nadat Paulus de zijne had verteld. Kortom, het bericht over de verschijning aan Petrus was in omloop uiterlijk rond 35 n.C., en dit bericht betrof de oudste bekende verschijning.

Nu moet men althans een ogenblik stilstaan bij de vraag, of dat spreken over een verschijning aan Petrus of Kefas wellicht uitsluitend bestaan heeft als mededeling van anderen *over* hem, en niet *van* hem *over zichzelf*. We hebben dit verschijningsbericht per slot van rekening alleen in de vorm van een bewering van derden over Petrus, niet als claim van Petrus over zichzelf in de eerste persoon. Zo’n mededeling over hem zou ontstaan kunnen zijn uit de wens van sympathisanten, het gezag van Petrus als apostel en leider van de Jeruzalemse gemeente te funderen.²³

Hoe men deze bedenking zou kunnen ontcrachten, weet ik niet. Misschien door te stellen, dat ze van te veel argwaan getuigt. Voor een keer zal ik mij er overheen zetten en voor een moment aannemen, dat ook Petrus zelf spoedig na Jezus' dood verklaard heeft, dat hem een christofanie ten deel is gevallen.

Maar ook dan nog moet worden gesteld, dat we niet kunnen weten, of Petrus zelf over zijn christofanie heeft gesproken in exact de formulering '(hij) is aan mij verschenen'. Die formulering is, in Griekse vorm, weliswaar van voor 50, maar we weten niet van hoelang daarvoor. Het valt echter te verdedigen, dat de formulering '(hij) is verschenen' althans Petrus' instemming zal hebben gehad, omdat ze anders tijdens zijn leven bezwaarlijk in omloop had kunnen worden gebracht (en althans in ca. 48 was Petrus nog in leven; Gal. 2:1-10). Petrus mag dan voor de formulering wellicht niet zelf verantwoordelijk zijn, ze kan zijn instemming hebben gehad en zijn bedoeling correct hebben weergegeven. Mogelijk heeft hij de formulering ook wel ooit tot de zijne gemaakt en haar zo gesanctioneerd.

Hier dient vermeld, dat de vraag veel besproken is, of de bewering, dat Jezus is verschenen aan Petrus/Kefas, oorspronkelijk in het Aramees dan wel in het Grieks gesteld was. Voor het eerste pleitte Jeremias, voor het laatste onder meer Conzelmann.²⁴ Het ging in deze discussie *au fond* om de vraag, of de bedoelde bewering al dan niet tot in 'de Aramees sprekende gemeente' te Jeruzalem kon worden herleid, en zo tot in de mond van Petrus. Maar de vraag naar de oorspronkelijke taal is niet meer van klemmend belang.²⁵ In Jeruzalem werd in de eerste helft van de eerste eeuw n.C. wel iets meer Aramees dan Grieks gesproken, maar niet heel veel meer.²⁶ Vanaf het moment dat er in Jeruzalem christenen waren, moeten er naast elkaar Aramees sprekende, Aramees en Grieks sprekende en Grieks sprekende christenen zijn geweest.²⁷ Daarom zal over de christofanie aan Petrus aanvankelijk zowel in het Aramees als in het Grieks gesproken zijn. En Petrus zelf kan van Jezus zowel in het Aramees als in het Grieks gezegd hebben: 'Hij is mij verschenen'. Het maakt voor de betekenis van deze uitlating niet uit, in welke taal ze oorspronkelijk was gesteld.

Welke voorstelling moesten de woorden 'Christus is aan mij verschenen' dan tot uitdrukking brengen? Bij de beantwoording van deze vraag

moet men zich een ogenblik losmaken van de verhalen over verschijningen van de opgestane Jezus in de evangeliën. Daar bestaat van de opstanding van Jezus een geheel ander idee dan bij Paulus en in de traditie achter Paulus, namelijk dat Jezus met zijn lichaam het graf heeft verlaten en op aarde is teruggekeerd.²⁸ Die voorstelling is naar mijn opvatting niet die van Paulus geweest, noch is aannemelijk dat dit de voorstelling is geweest van de eerste christenen, van kort na Jezus' dood, onder wie Petrus.²⁹ Ook moet men de voorstellingen buiten beschouwing laten die Lucas geeft van de verschijning van de verhoogde Christus aan Paulus op de weg naar Damascus.³⁰ Hierin gaat het om lucaanse uitbreidingen in verhaalvorm van enkele sobere opmerkingen die Paulus zelf maakt in zijn brieven.³¹

De evangeliën en Handelingen kunnen het 'hij is verschenen' in de traditie achter 1 Cor. 15:5 dus niet verhelderen. Maar dan moet eerst worden nagegaan, of op de betekenis van de woorden 'hij is verschenen aan ...' licht geworpen wordt door het gebruik van dezelfde uitdrukking in de literatuur die het jodendom in de eerste eeuw n.C. ter beschikking stond. In aanmerking komen primair de geschriften van wat we nu het Oude Testament noemen, speciaal de Septuaginta.

Dit onderzoek is herhaaldelijk gedaan.³² Het leidt tot de conclusie, dat met de woorden 'hij is verschenen aan' in de traditie achter 1 Cor. 15:5 een uitdrukking wordt gebruikt die typisch dient om er verschijningen van God of engelen mee aan te duiden.

Het grote probleem echter is, dat van die theofanieën en angelofanieën in het Oude Testament zeer uiteenlopende voorstellingen worden gegeven. Het materiaal laat zich in zeker zes categorieën verdelen.

(1) In sommige gevallen wordt verteld, dat een antropomorfe gedaante materieel en zichtbaar verschijnt en spreekt met menselijke stem, soms zelfs zeer uitvoerig. Zo wordt bijvoorbeeld de verschijning van God aan Abraham bij de terebint van Mamre verteld.³³

(2) In andere gevallen lijkt de verschijning visueel en akoestisch net zo reëel als in de juist bedoelde gevallen, maar gaat het om een droom, waarvan de inhoud als theofanie wordt opgevat. Een voorbeeld is de verschijning van God aan Jakob te Betel, bovenaan de ladder tussen hemel en aarde.³⁴ Van belang is, dat er niet in al deze gevallen expliciet bij gezegd wordt, dat bedoeld wordt op een droom. In Genesis wordt tot

drie maal toe van een theofanie aan Jakob gesproken zonder dat gezegd wordt dat ze plaats had in een droom, terwijl toch bedoeld wordt op Jakobs droom in Betel.³⁵

(3) Vervolgens zijn er de gevallen waarin de theofanie wel plaats heeft in de daagse realiteit en gepaard gaat met een verstaanbaar spreken van God, maar waarin het visuele niet bestaat in een antropomorfe gedaante, doch in een fysisch verschijnsel als een vuurvlam of een wolk. Zo wordt de verschijning aan Mozes in de braamstruik voorgesteld.³⁶

(4) Daarnaast zijn er gevallen waarin wel van een ‘verschijnen’ van God gesproken wordt, maar zonder dat zich een persoonlijke gedaante of zelfs maar een stem voordoet, doch uitsluitend het fysische fenomeen van een vuur of van een wolk.³⁷

(5) Dan wordt van verschijningen gesproken in enkele gevallen waarin geheel niets zichtbaar wordt, doch alleen een stem een goddelijke boodschap verstrekt. Zo wordt het spreken van de stem die Abraham weerhield van het doden van Izaäk in de Septuaginta aangeduid met de woorden ‘de Heer is verschenen’.³⁸

(6) Tenslotte wordt van Gods ‘verschijnen’ ook gesproken wanneer geheel niet op het zichtbaar worden van enige gestalte of het vernemen van een stem wordt bedoeld, maar op het merkbaar worden van Gods kracht en gunst in het verloop van aardse gebeurtenissen. Zo zegt een psalm, dat wanneer God weldra de smaad over Jeruzalem zal hebben weggenomen en het van vijanden zal hebben bevrijd, ‘hij verschijnen zal in zijn heerlijkheid’.³⁹ Daarbij is niet aan een theofanie in eigenlijke zin gedacht. Het woord verschijnen is hier zuiver een metafoor.⁴⁰

Nu is de beschrijving van de verschijning aan Petrus in de woorden ‘hij is mij verschenen’, als die achter 1 Cor. 15:5 schuilgaan, zo extreem kort, dat ze geen enkel houvast biedt voor de beantwoording van de vraag, welke van de zes genoemde voorstellingen in dit geval oorspronkelijk bedoeld was. In principe komen alle zes voorstellingen in aanmerking, mogelijk ook nog andere. Petrus kan hebben bedoeld, dat hij een droom had gehad (2). Hij kan door een of ander fysisch fenomeen zijn getroffen dat op hem de indruk van een christofanie maakte (4). Hij kan in een of andere gebeurtenis een blijk van Christus’ bijzondere gunst hebben gezien, en daarom in een metafoor hebben gezegd: hij is mij verschenen (6). Hij kan tenslotte in een andere dan de normale staat van bewustzijn,

in een toestand van mentale dissociatie, een ervaring van akoestische (5) of van akoestische en visuele aard (3, 1) hebben gehad die hij benoemd heeft met de door de traditie aangereikte, maar nu op Christus toegepaste woorden 'hij is mij verschenen'.

Als historicus nu kan de exegeet nog opsommen, waarschijnlijk niet eens uitputtend, welke verschillende voorstellingen in het geval van Petrus met de mededeling 'Christus is mij verschenen' verbonden kunnen zijn geweest. Het is de historicus echter niet meer mogelijk te kiezen en te bepalen, welke daarvan in Petrus' geval precies bedoeld was. Hier kent de historicus nog slechts mogelijkheden, niet meer de werkelijkheid.

Van het standpunt der vergelijkende godsdienstwetenschap echter laat zich nog een precisering toevoegen. Men kan in een droom een persoon zien verschijnen, maar te vertrouwen dat aan die verschijning ontische realiteit toekomt is een interpretatie. Men kan in de daagse realiteit een fysisch fenomeen, als licht of geluid, waarnemen, maar dat een theofanie of een christofanie noemen is een interpretatie.⁴¹ Men kan in een gebeuren heil zien, maar dat zien metaforisch als het verkrijgen van een verschijning van Christus benoemen, is interpretatie. De vergelijkende godsdienstwetenschap kent de zogenaamde 'altered state of consciousness', een toestand van ander bewustzijn dan de normale, associatieve, waarin men bewust en alert met de omgeving in contact staat.⁴² In zo'n toestand van veranderd bewustzijn kunnen mensen akoestische en visuele gewaarwordingen hebben die ze als stem, als boodschap, als verschijning van een persoon kunnen duiden. Maar deze duiding is interpretatie, en wel cultureel gecodeerde interpretatie.⁴³ En de toekenning van ontische realiteit aan het resultaat van de duiding ('het is de levende Christus die zich aan mij manifesteerde') is extra interpretatie.⁴⁴

Het is de wetenschappelijke onderzoeker niet mogelijk, de juistheid van die interpretaties te verifiëren of te falsifiëren. Hier staat empirische wetenschap eenvoudig voor de grens van haar kunnen en heeft ze zich te onthouden van een oordeel. De mogelijkheid, dat in een ander taalspel dan dat der wetenschap de genoemde interpretaties met succes geldigheid en relevantie claimen, blijft onverlet.

Op dit punt echter moet uit het voorgaande de conclusie worden getrokken waarom het mij in deze rede gaat. We hebben gezien, dat de voorstelling waarmee de bewering 'Christus is mij verschenen' oor-

spronkelijk verbonden was, niet meer te achterhalen is. Voorts, dat de verwoording van die voorstelling in de bewering dat de opgestane Christus 'mij is verschenen' een interpretatie is. Maar is het een interpretatie, dan moet daaraan het geloof in Jezus' opstanding *vooraf zijn gegaan*. Want wie zegt, dat in wat hem overkomt Christus *zich manifesteert*, die heeft tevoren aangenomen dat Christus een levende realiteit is. In de verschijningsberichten is het gebeurd zijn van de opstanding, de realiteit van het hernieuwd leven van Christus voorondersteld.⁴⁵ Dit geldt evenzeer als dat de theofanieën in het Oude Testament de realiteit veronderstellen van God. Het valt niet te ontkennen, dat verschijningsberichten spoedig de functie hebben gekregen de realiteit van de opstanding van Jezus te garanderen of zelfs te bewijzen. Dit is al het geval in de traditionele formule achter 1 Cor. 15:3-5, dan ook in de redactionele context van 1 Cor. 15:3-8, en bijzonder duidelijk in het boek Handelingen (1:3, 13:31). Het is speciaal het geval wanneer in één adem Jezus' opstanding en verschijning worden vermeld, zoals in alle juist genoemde passages. Maar dat alles neemt niet weg, dat in zijn oudste vorm het bericht van de verschijning aan Petrus het geloof in Jezus' opstanding niet moest funderen, maar, omgekeerd, dat geloof tot grondslag en veronderstelling had.

Het is daarom, om tot het uitgangspunt van deze voordracht terug te keren, onjuist, te menen, dat christendom en kerk na Jezus' dood ontstaan zijn uit de visionaire ervaring van Petrus of wie ook.

De grote vraag die nu rijst is natuurlijk: waaruit is de beweging van hen die Jezus als hun Heer beleden dan wel voortgekomen? Alvorens ik op die vraag tracht te antwoorden verdienen echter twee andere vragen enige aandacht.

De eerste is: hoe kon het vertrouwen ontstaan, dat Jezus uit de dood was opgestaan en in de hemel verhoogd, als de impuls daartoe niet gelegen is geweest in wat we zijn verschijningen noemen, noch daarin, dat zijn graf leeg is aangetroffen?

In het godsdienstig denken waarvan de literatuur van het oude Israël de neerslag is, speelt vaak het vertrouwen een rol dat een rechtvaardige die in deze wereld lijdt doordat hij leeft in trouw en gehoorzaamheid aan God, mag rekenen op uitredding en rehabilitatie door God.⁴⁶ Het vertrouwen bestaat, dat God zich de lijdende rechtvaardige aantrekt, een keer in zijn

ellendige bestaan brengt en de vernederde in het gelijk stelt tegenover zijn belagers. In Hellenistische tijd werd de rehabilitatie door God van mensen die hun gehoorzaamheid aan God met de dood hadden moeten bekopen wel zo voorgesteld, dat God deze mensen direct of spoedig na hun dood bij zich opnam in de hemel. Van lijdende rechtvaardigen die voor Gods zaak het leven lieten, werd vertrouwd, dat ze hun leven in de hemel van God herkregen, niet in het aardse lichaam, maar in een vernieuwd, onvergankelijk, hemels lichaam.⁴⁷ Dit vertrouwen kon bestaan met betrekking tot elke rechtvaardige wiens trouw aan God uitliep op de dood. Dit vertrouwen hebben, zodra Jezus de dood had gevonden, zijn volgelingen ook gehad met betrekking tot Jezus.⁴⁸ Het was eenvoudig inherent aan hun visie op Jezus als lijdende en gedode rechtvaardige.⁴⁹

De andere vraag die hier nog aandacht verdient is deze. De meeste van de christofanieën van Petrus tot die van Paulus hielden voor de ontvangers ervan nauw verband met hun besef, de opdracht te hebben tot het uitdragen van de prediking van Jezus en het winnen van groepen mensen voor hun visie en prediking.⁵⁰ Of dit apostolair besef inderdaad het effect of ook weer de grond van de visionaire ervaringen is geweest, moet nu in het midden blijven. Maar hoe is de relatie tussen verschijningen en zendingsbewustzijn te verklaren? De verklaring moet gezocht worden in het bestaan van een bepaalde traditionele opvatting omtrent de functie van verschijningen. Bij zijn verschijning aan Mozes in de braamstruik zegt God: 'Nu dan, ga, ik zend U ...' (LXX: *aposteilô se*, Exod. 3:10). Mozes moet de mensen van zijn volk zeggen: 'Die is heeft mij gezonden' (LXX: *apestalken me*, 3:14, hetzelfde nog eens in v. 15), en hun aanzeggen, dat God besloten heeft hun redding en bevrijding te bewerken. Bij een theofanie die Gideon beleeft zegt God: 'Ga heen in deze Uw kracht, en verlos Israël uit de greep van Midian. Ik zend U immers?' (LXX: *exapesteila se*, Richt. 6:14). Vanouds verklaarden verschijningsverhalen dus het bewustzijn van bepaalde personen, door God gezonden te zijn om hun volk aan te spreken en door God bewerkte bevrijding aan te zeggen. De analogie met het zendingsbewustzijn en de prediking van vroege apostelen is onmiskenbaar. Ook die achtten zich van hoger hand gezonden om de mensen van hun volk aan te zeggen, dat voor hen bevrijding van godswege mogelijk was gemaakt, dat ze op die redding moesten vertrouwen en hun leven dienovereenkomstig moesten verande-

ren. Het verband tussen zendingsbewustzijn en verschijningsbericht is cultureel gecodeerd, anders gezegd, door traditie bepaald.

Opnieuw nu de vraag: als de beweging van Jezus' volgelingen na zijn dood haar ontstaan niet dankt aan visionaire ervaringen of de vondst van het verlaten graf, dus aan ervaring van Jezus' opstanding, waaraan dan wel? Er blijft geen andere mogelijkheid over dan te concluderen, dat de beweging na Jezus' dood de voortzetting is geweest van de beweging die vóór zijn dood was ontstaan als reactie op zijn persoon, prediking en handelen. De kerkgeschiedenis is begonnen bij de respons van de mensen die Jezus tijdens zijn aardse activiteit voor zijn prediking heeft gewonnen.⁵¹

Het gaat hier om een conclusie bereikt door het wegstrepen van andere opties. Maar ze lijkt onontkoombaar. Wat meer is, ze is goed te funderen. Hier moet een summiere schets van de waarschijnlijke ontwikkeling volstaan.

Jezus had aangekondigd, dat in de geschiedenis van Israël en de wereld een definitieve ommekeer ophanden was: God stond op het punt in te grijpen, zijn heerschappij op aarde te vestigen en daarmee aan oude machtsverhoudingen een einde te maken. Voor verdrukten en wanhopigen daagde nu bevrijding. God zou redding bieden aan wie nu nog hun verkeerde gedrag vervuilden voor gehoorzaamheid aan zijn wil, maar er was niet veel tijd meer: zijn heerschappij brak zich reeds baan. Door de vrijmoedigheid en het gezag waarmee Jezus optrad tegen het godsdienstig establishment van zijn dagen, door zijn aandacht voor achtergestelden en onaanzienlijken, door de genezingen van zieken en de exorcismen waarvan hij zijn prediking vergezeld deed gaan, vond hij bij een groep mensen gehoor. Die raakten overtuigd, dat Gods heerschappij inderdaad ophanden was. Zij zagen in Jezus een profeet, ja de laatste en daarom unieke bode van God vóór het einde der geschiedenis. In zijn woorden en optreden zagen zij aanwijzingen, dat de verhoopte omslag begonnen was zich te voltrekken. Sommigen zagen in Jezus ook de ideale koning van een toekomstig nieuw Israël, en noemden hem daarom de Gezalfdde (Messias, Christus).

De overtuiging, dat de heerschappij van God zich reeds merkbaar baan brak, was bij een aantal van Jezus' volgelingen zo sterk, dat ze die, toen Jezus gedood was, niet prijsgaven. De hoofdzaak van hun overtuiging

was immers dat God zijn heerschappij deed aanbreken, niet de persoon of rol van Jezus. Een juist begrip van de hoofdzakelijke stelde althans een aantal van Jezus' volgelingen in staat, zich over zijn dood heen te zetten, die zelfs te interpreteren als van heilzaam effect voor anderen, en vast te houden aan de overtuiging, dat God zijn koningsmacht weldra op aarde zou vestigen. Daarbij bleven deze volgelingen er ook van overtuigd, dat Jezus, hoewel intussen gedood maar door God gerehabiliteerd en in de hemel verhoogd, alsnog een taak bij de finale doorbraak van Gods heerschappij zou vervullen. Jezus zou bij die grote omslag terugkeren uit de hemel en namens God als rechter en redder van mensen optreden (1 Thess. 1:10). Dat Jezus deze rol van toekomstig redder en rechter zou vervullen, hadden sommigen al tijdens zijn leven gedacht; daarom hadden ze hem de 'Mensenzoon' genoemd. Nu verwachtte men, dat hij die taak zou volbrengen na een terugkeer uit de hemel.

Hoewel de volgelingen van Jezus die na zijn dood zijn prediking voortzetten zeker ook, zoals zojuist geschetst, Jezus zelf tot onderdeel van de prediking maakten, bleef het stramien van de prediking toch hetzelfde als bij Jezus: Gods heerschappij is komende, en onder die heerschappij zal er voor mensen die hun denken en gedrag reeds nu daarop afstemmen en hun vertrouwen op God stellen, redding zijn. Een nieuw element werd het idee, dat die redding vooral mogelijk was geworden door de dood van Jezus. Om deze dood had God zich verzoend met die achtergeblevenen die met Jezus verbonden waren en zich voor hun redding op God verlieten. Tot zover deze schets van de eerste ontwikkeling van de christelijke prediking.

In deze ontwikkeling verdienen twee dingen aandacht. Ten eerste, er is continuïteit geweest tussen de prediking van Jezus over het aanbreken van Gods heerschappij en de prediking van een aantal van zijn volgelingen over hetzelfde na zijn dood. Deze continuïteit is hier een jaar geleden helder belicht door M. de Jonge.⁵²

Ten tweede, evenals de prediking van Jezus betrof de prediking van de eersten die na zijn dood zijn werk voortzetten primair het handelen van God, niet dat van Jezus. In beide gevallen ging het primair om 'theologie' en niet om christologie. Met Jezus leerden de eerste christenen, dat God bezig was een keer te brengen in de geschiedenis, ja reeds definitief in de geschiedenis had ingegrepen door een laatste boodschapper de om-

mekeer te laten aanzeggen. Centraal stond Gods finale handelen met en in de geschiedenis der wereld. Dat is 'theologie', met ingrijpende consequenties voor de ethiek. De christologie was, zowel bij Jezus⁵³ als bij zijn leerlingen als bij diegenen van hen die na zijn dood de prediking hervatten, onder deze theologie gesubsumeerd. En oorspronkelijk had het idee van Jezus' opstanding pas een plaats binnen de gesubsumeerde christologie. Deze opstanding werd, als uiting van het vertrouwen dat God zijn laatste bode in het gelijk had gesteld, weliswaar terstond na Jezus' dood door al die volgelingen die zijn prediking voortzetten geloofd. Maar een centraal element was dit idee in de eerste christelijke theologie niet. Het was vooral van belang (a) als uitdrukking van het vertrouwen, dat God het werk van de aardse Jezus gesanctioneerd had, en (b) om de rol die Jezus als rechter en redder nog te vervullen had bij de komende definitieve doorbraak van Gods heerschappij beter voorstelbaar te maken.

Weliswaar zetten Jezus' volgelingen de 'theologische' prediking van Jezus na zijn dood slechts voort in een vorm waarin Jezus' unieke rol als door God gezondene, zijn dood en ook zijn opstanding, constitutieve elementen waren. Zij vielen niet terug in een joodse apokalyptische theologie zonder Jezus. Wat zij voortzetten was een 'theologische' prediking waarin God beschouwd werd als handelend door Jezus' aardse werk, inclusief zijn dood en zijn opstanding. In zoverre was het geloof in de opstanding van Jezus een integrerend bestanddeel van de vroegste christelijke 'theologie'. En zeker was het vertrouwen, dat Jezus was opgestaan en verhoogd, één van de factoren die volgelingen van hem hebben geholpen de 'theologische' prediking van Jezus voort te zetten. Het geloof in de opwekking en verhoging van Jezus is een katalysator voor de vroegste kerkgeschiedenis geweest: het gaf christenen kracht en inspireerde hen tot spreken en handelen. Niettemin moet, naar een woord van Marxsen, 'daran festgehalten werden, dass die Auferweckung Jesu nicht das christliche Zentraldatum ist.'⁵⁴ Centraal was vanouds: Gods interventie in de geschiedenis, de komst van *zijn* heerschappij.

De hier bepleite opvatting, dat de kerkgeschiedenis niet bij de verschijningen of bij de ontdekking van het door Jezus verlaten graf, maar bij de historische Jezus zelf begonnen is, wordt vaak bestreden met beroep op de verslagenheid die zich van de discipelen ten gevolge van

Jezus' gevangenneming en dood moet hebben meester gemaakt. Deze verslagenheid zou hebben belet, dat Jezus' volgelingen na zijn dood nog vast konden houden aan de door Jezus gewekte verwachtingen betreffende de komst van Gods rijk en Jezus' voornaam rol daarbij. Een nieuwe impuls, in leeg graf of verschijningen, zou nodig zijn geweest om het op gang komen van de prediking na de dood van Jezus te verklaren. Dit beroep op de verslagenheid van de volgelingen van Jezus houdt echter geen steek, zoals reeds overtuigend is betoogd door R. Pesch.⁵⁵ Uit het Nieuwe Testament kan geen deugdelijke informatie over de psychische toestand waarin Jezus' leerlingen kort voor en na de kruisiging verkeerden worden gewonnen.⁵⁶ Daarvoor zijn de betreffende verhalen te zeer gevormd door de reflectie in christelijke kring over Jezus' lijden en levenseinde. En ook als men de passages uit de lijdensverhalen waarin aanwijzingen voor de teleurstelling van de leerlingen worden gevonden, nader beziet, blijken deze passages reeds in hun eigen context de these van de verslagenheid der leerlingen niet te steunen. Ik noem de voornaamste plaatsen kort.

De vlucht van de discipelen na de gevangenneming (Mc. 14:50) wijst op angst voor de 'menigte met zwaarden en stokken' (v. 43) die Judas begeleidde, niet op een opzegging van het vertrouwen in de waarde van Jezus' prediking. Bovendien lijkt de passage ingegeven door de wens Jes. 53:3 'Hij was van allen verlaten' in vervulling te doen gaan. De verloochening door Petrus (14:66-72) is een leugen met de mond om bestwil, uitgesproken in een bedreigende situatie. Ze is geen innerlijke verzaking aan Jezus' prediking, zoals blijkt uit het slot 'hij begon te wenen' (14:72). Bovendien is ook met het verhaal van de verloochening de vervulling van een profetie beoogd (Zach. 13:7, geciteerd in Mc. 14:27). Over desillusie bij de discipelen na de kruisiging zegt Marcus niets. Hij zegt ook niet, dat hun terugkeer naar Galilea (16:7) door teleurstelling zou zijn ingegeven. Hun vertrek naar Galilea had volgens Mattheus juist plaats in gehoorzaamheid aan een opdracht van Jezus (Mt. 28:16), volgens een in principe goed mogelijke interpretatie van Mc. 16:7 en 14:28.

Lucas signaleert bij de discipelen ongeloof met betrekking tot het bericht van de vrouwen, dat Jezus zou zijn opgestaan (24:12). Maar dit is redactionele wijziging en uitbreiding van de bron Mc. 16:8. Bovendien speelt een retorische bedoeling mee. Door het contrast tussen dit ongeloof

van de discipelen en hun latere erkenning van de opstanding, wordt de erkenning als des te meer gefundeerd voorgesteld en zo voor de lezer overtuigender gemaakt. De Emmaüsgangers geven inderdaad blijk van teleurstelling. Maar de betreffende passage (Lc. 24:19-21) vertoont zeer sterk de redactionele hand van Lucas. En ook hier beoogt Lucas weer het bericht van Jezus' verschijning overtuigender te maken door de herkenning van de opgestane te contrasteren met voorafgaande mismoedigheid.

Van desillusie en ontreddeering bij Jezus' leerlingen vlak voor en na zijn kruisiging weten we, historisch gesproken, niet.

De slotsom blijft deze. De christelijke prediking is kort na Jezus' dood niet op gang gekomen door visionaire ervaringen, of door de vondst van het door hem verlaten graf, maar is de voortzetting van de positieve respons die de historische Jezus vóór zijn dood bij volgelingen had opgeroepen. De sociale vormen die de door Jezus veroorzaakte beweging voor en kort na zijn dood binnen het jodendom heeft aangenomen, zijn een onderwerp dat aparte behandeling vergt.⁵⁷ Hier moet het bij de vaststelling blijven, dat het christendom zijn oorsprong heeft in de reactie die de historische Jezus vóór zijn dood bij volgelingen heeft losgemaakt.

* * *

Dames en Heren, het einde van deze rede is nabij gekomen. Het uur der vreugd is reeds daar, en nog niet, want tot enigen van U richt ik mij graag nog afzonderlijk.

Het College van Bestuur zeg ik dank voor het vertrouwen in mij gesteld. Ik besef dat ook dit vertrouwen was, wat een schriftwoord noemt, 'een overtuigd zijn van dingen die men *niet ziet*'.⁵⁸ Die naar vermogen zichtbaar te maken, daartoe verbind ik mij.

Hooggeleerde De Jonge, in Uw recente onderzoek heeft U telkenmale met veel energie, en niet zonder succes, de these verdedigd, dat er tussen het denken van de historische Jezus en dat van zijn leerlingen meer continuïteit is geweest dan veelal wordt aangenomen. Het moet U daarom goed doen dat een vergelijkbare mate van continuïteit bestaat tussen het denken van U en dat van Uw opvolger. De verleiding is groot, de vergelijking nader uit te werken. Maar ik volsta met de constatering, dat U als schriftgeleerde velen verheldering hebt gebracht, onder wie ook

mij. In Uw werk hebt U zich gericht op de vragen van wezenlijk belang, die ook de moeilijkste zijn. Daarbij hield U de grenzen en spelregels van de verschillende disciplines goed in het oog. Juist hierdoor bent U zowel historisch als theologisch geïnteresseerden van dienst geweest. Voor de raad en daad waarmee U de vakgroep Nieuwe Testament voortgaat bij te staan, zeg ik U oprecht dank. En om het onderwerp van deze rede nog een moment vast te houden, het is ons, die na Uw vertrek verweesd zijn achtergebleven, een grote blijdschap, de realiteit van Uw meeleven te mogen ervaren doordat U, na de volbrenging van Uw opdracht, ons in het Instituut geregeld zichtbaar en nog altijd goed hoorbaar verschijnt.

Hooggeleerde Posthumus Meyjes en zeergeleerde Van der Wall, met M. de Jonge bent U drieëneenhalf jaar de curatoren geweest van de bijzondere leerstoel vanwege het Leids Universiteits-Fonds voor de geschiedenis van de bijbelse exegese.⁵⁹ Voor de goede zorgen waarmee U de bezetter van de leerstoel hebt omringd dank ik U drieën zeer. Drieëneenhalf jaar, oftewel 'een tijd, en tijden, en een halve tijd', is in de apocalypsen van Daniël en Johannes de stereotype duur van het gruwelijkste onheil voorafgaand aan het wereldeinde.⁶⁰ Het moet aan Uw waakzaamheid te danken zijn, dat mijn bijzondere leerstoel niet regelrecht geworden is tot een gruwel van verwoesting.

Hooggeleerde Smit Sibinga, met erkentelijkheid denk ik aan de vele jaren waarin ik mij, als student en als Uw medewerker, onder Uw leiding heb mogen oefenen in het vak dat Van Manen 'de oudchristelijke letterkunde' genoemd wilde zien.⁶¹ Uw leiding was discreet, maar verried voortdurend Uw veelzijdige eruditie; tot vandaag bezorgt ze me, precies op de momenten waarop U mij dat zou toewensen, een kwaad geweten.

Zeer gewaardeerde leden van het wetenschappelijk personeel van de theologische faculteit, de goede sfeer die, ondanks verschillen in opvatting, in onze faculteit heerst, is een onwaardelijk goed. Van de hierdoor begunstigde wetenschappelijke uitwisseling in onze faculteit heb ik reeds dikwijls geprofiteerd. Ik prijs mij gelukkig in Uw kring werkzaam te zijn.

Tot dankbaarheid stemmen mij ook de contacten met collegae van de literaire faculteit en van andere faculteiten.

Waarde leden van het vakgroepsbestuur, Hollander, Tromp, Lietaert Peerbolte en Holleman, mijn werkkamer in het Instituut heeft aan twee kanten wanden gemeen met kamers van U. Ik kan U verzekeren, dat ik om

getuige te zijn van Uw veelvuldige uitbarstingen van vrolijkheid nooit mijn oor tegen die wanden behoef te leggen. Van Uw onbedaarlijk gebulder staan de muren vaak in mijn richting bol. Het verheugt mij, dat U zoveel bevrediging vindt in de onderwerpen van Uw onderzoek. In Uw *fröhliche Wissenschaft* te mogen delen, is mij een voorrecht.

Dames en Heren studenten, ik waardeer het zeer, dat U om hier te zijn Uw kerstvakantie hebt onderbroken. Naar Uw definitieve terugkeer zie ik uit. Ik verlang ernaar U vóór mij te zien in mijn lessen (mocht het zijn nog vóór het paasreces), en Uw tegenwerpingen te horen. Want ik houd van kritische studenten--vooral als ze precies denken zoals ik. En pas recht voldaan ben ik, wanneer U eenmaal lid bent van het Nieuwtestamentisch Werkgezelschap, en U mij daar met Uw argumenten de mond snoert. Dat zal wellicht nog niet zo gauw gebeuren. Maar *dan* zal ik denken: toch iets bereikt.

Ik heb gezegd.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

- J.E. Alsup, *The Post-Resurrection Appearance Stories of the Gospel Tradition* (Calwer Theologische Monographien 5), Stuttgart 1975.
- 1 I. Broer, "'Seid stets bereit, jedem Rede und Antwort zu stehen, der nach der Hoffnung fragt, die euch erfüllt'" (1 Petr 3,15)', in : I. Broer, J. I. Werbeck (edd.), *"Der Herr ist wahrhaft auferstanden"* (Lk 24,34) (Stuttgarter Bibelstudien 134), Stuttgart 1988, pp. 29-61.
- L. Collison-Morley, 'Apparitions of the Dead', Ch. VI in: idem, *Greek and Roman Ghost Stories*, 1912, repr. Chicago 1968, pp. 54-71.
- C.A. Evans, *Life of Jesus Research. An Annotated Bibliography* (New Testament Tools and Studies 13), Leiden 1989, pp. 112-128 'The Teaching of Jesus'; pp. 143-162 'The Resurrection of Jesus'.
- n 1) P. Hoffmann, art. 'Auferstehung Jesu Christi II/1', *Theologische Realenzyklopädie* 4 (Berlin 1979), pp. 478-513.
- n 15 P. Hoffmann (ed.), *Zur neutestamentlichen Überlieferung von der Auferstehung Jesu* (Wege der Forschung 522), Darmstadt 1988. Met uitgebreide bibliografie.
- H. Hübner, 'Kreuz und Auferstehung im Neuen Testament (1. Teil)', *Theologische Rundschau* 54 (1989), pp. 262-306.
- M. de Jonge, 'De discussie in Duitsland rondom de opstanding van Jezus', *Vox Theologica* 38 (1968), pp. 105-131.
- J. Lindblom, *Gesichte und Offenbarungen. Vorstellungen von göttlichen Weisungen und übernatürlichen Erscheinungen im ältesten Christentum*, Lund 1968.
- n 3 W. Marxsen, 'Die Auferstehung Jesu als historisches und als theologisches Problem', in : W. Marxsen, U. Wilckens, et alii (edd.), *Die Bedeutung der Auferstehungsbotschaft für den Glauben an Jesus Christus*, Gütersloh 1966³, pp. 9-39.
- W. Marxsen, *Die Auferstehung Jesu von Nazareth*, Gütersloh 1968.
- W. Michaelis, *Die Erscheinungen des Auferstandenen*, Bazel s.a. [1944].
- A. Oepke, art. 'Auferstehung II', in: *Reallexikon für Antike und Christentum* 1 (Stuttgart 1950), kol. 919-938.
- r 2) R. Pesch, 'Zur Entstehung des Glaubens an die Auferstehung Jesu', *Theologische Quartalschrift* 153 (1973), pp. 201-228.

- B. Spörlein, *Die Leugnung der Auferstehung* (Biblische Untersuchungen 7), Regensburg 1971.
- U. Wilckens, 'Der Ursprung der Überlieferung der Erscheinungen des Auferstandenen', in: W. Joest, W. Pannenberg (edd.), *Dogma und Denkstrukturen* (FS. E. Schlink), Göttingen 1963, pp. 56-95; ook in P. Hoffmann 1988, pp. 139-193.
- U. Wilckens, 'Die Überlieferungsgeschichte der Auferstehung Jesu', in: Marxsen, Wilckens *et alii* 1966³, pp. 41-63.

NOTEN

* Drs J. Holleman, assistent in opleiding bij de vakgroep Nieuwe Testament, dank ik voor de volharding waarmee hij mijn orale schetsen voor deze rede heeft doorstaan, als ook voor suggesties, kritiek en verwijzingen.

1. Robin Lane Fox, *Pagans and Christians*. [1986¹], Harmondsworth 1988.
2. Chapter '8. Visions and Prophecy', pp. 375-418; zie p. 379.
3. Hierover handelt zijn hoofdstuk '4. Seeing the Gods', pp. 102-167.
4. P. 379.
5. Fox vervolgt: 'but it responded to it with special vigour.' De reactie, die volgens Fox bestond in bekering, geloof, zedingsdrang en het besef dat nu geschiedenis en profetieën tot vervulling waren gekomen, is, godsdiensthistorisch beschouwd, als reactie op epifanieën inderdaad zo exceptioneel, dat alleen hierom al de juistheid van Fox' zienswijze, dat het christendom ontstond als reactie op visioenen, aan twijfel onderhevig moet zijn.
6. P. 377. Fox zegt, dat Paulus deze traditie vernam 'tien jaar' na Jezus' dood en opstanding en wel 'te Jeruzalem'. Maar Paulus' bezoek aan Jeruzalem van Gal. 1:18, waarnaar Fox verwijst, valt (in 34-36 n.C.) twee tot drie jaar na zijn bekering (in 31-34 n.C.) en daarmee twee tot hooguit zes jaar na Jezus' dood (30-33 n.C.). Cf. n. 17. Dat Paulus zijn informatie pas in Jeruzalem heeft ontvangen, is bovendien niet zeker. Hij kan ook reeds eerder in Damascus of elders zijn ingelicht.
7. P. 377: '[Weliswaar bevestigen de evangeliën wat Paulus over de verschijningen meldt maar zeer ten dele, doch] the gaps and inconsistencies do not undermine Paul's tradition.'
8. R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1965⁵, pp. 47-48. Marxsen 1966³, p. 26: 'Zusammenfassend lässt sich also sagen: Auf Grund des Sehens gab es sowohl die Gemeinde (...) als auch ihre Leitung durch Petrus ...' Wilckens 1966³, p. 50: 'Jedenfalls [1 Cor. 15:] V. 5 sagt ein Ereignis aus, dass nach allem, was wir wissen, die nachösterliche Konstituierung der Urgemeinde zur Folge gehabt hat.' H. Conzelmann, A. Lindemann, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, Tübingen 1991¹⁰, p. 442: 'Eine wichtige Quelle für die Frage der Entstehung der Kirche ist das urchristliche Credo in der Fassung von 1 Kor 15,3ff.: Petrus ist der erste Empfänger einer Erscheinung des Auferstandenen (ebenso in Lk. 24,34), d.h. *historisch* [curs. van C. en L.] ist Petrus der Stifter der Kirche.' 'Wahrscheinlich ist es so, dass am Anfang die Vision des Petrus steht, der aus "seiner" Erscheinung die Konsequenz zog, das Gottesvolk der Endzeit, also die Zwölf als Repräsentanten der Kirche, zu konstituieren.' En p. 444: 'Man kann es, mit allem

Vorbehalt, als wahrscheinlich ansehen, dass die ersten Erscheinungen in Jerusalem stattgefunden haben. Die Entstehung der durch diese Erscheinungen konstituierten christlichen Kirche ist jedenfalls eindeutig an diese Stadt gebunden.'

9. De term vind ik bij I. Broer 1988, p. 58.

10. Zo onlangs T. Baarda, "'Als Christus niet is opgewekt ...". Het Nieuwe Testament in het "Geding"', *Kerk en Theologie* 4 (1991), pp. 305-316; p. 306: 'Grond voor deze verkondiging [dat Jezus is opgestaan] is niet dat men hem heeft zien opstaan, maar dat hij aan mensen verschenen is. (...) De verschijning van Jezus vormt het oriëntatiepunt voor de overtuiging dat hij is opgewekt.' En iets omzichtiger p. 315: 'Het opstandingsgeloof berust op wat we verschijningen noemen.'

11. Zo o.m. R.A. Horsley, "'How can some of you say that there is no resurrection of the dead?'" *Spiritual Elitism in Corinth*', *Novum Testamentum* 20 (1978), pp. 203-231. Voor een goed en recent overzicht van de discussie over de aard van de Corinthische ideologie die Paulus bestrijdt, zie D.W. Kuck, *Judgment and Community Conflict* (Supplements to Novum Testamentum 66), Leiden 1992, pp. 16-31.

12. Niet: opgewekt. Paulus' keus voor het perfectum in plaats van de aoristus is bewust, maar impliceert niet, dat hij afziet van de intransitieve betekenis ten gunste van de passieve. In het pleidooi van 1 Cor. 15 is de nieuwe, duurzame realiteit die met Jezus' opstanding is ingetreden van argumentatieve waarde. Vandaar het perfectum.

13. Zie voor bespreking van deze vraag o.m. Spörlein 1971, pp. 39-50; Hoffmann 1979, p. 491 en de auteurs daar genoemd.

14. Ook F. Hahn, *Christologische Hoheitstitel*, Göttingen 1966³, pp. 197-199, bakent vv. 3b-5 af als 'alte Bekenntnisformel' en ziet vv. 6-7 als 'jüngere Fortsetzung'. Of men 'toen aan de Twaalf' in v. 5b nog als oud bestanddeel van het voorafgaande blokje traditie moet beschouwen (zo o.a. Hahn), of als secundaire uitbreiding daarvan, daarover kan men twijfelen. Het best doet men m.i. het tweede, omdat het bericht over de verschijning aan de Twaalf zich het best laat verklaren als ontstaan in concurrentie met een reeds bestaand bericht over de verschijning aan Petrus, waaraan het met het bijwoord 'toen' is toegevoegd.

15. Spörlein 1971, pp. 46-47. Daar ook andere argumenten voor de zienswijze, dat vv. 3b-5 ooit getradeerd zijn zonder vv. 6-7.

16. Zo o.m. ook E. Bammel en U. Wilckens 1963, bij Hoffmann 1988, p. 163.

17. De chronologie van Paulus' leven is onzeker. Bij benadering is zijn bekering in 31 tot 34 n.C., zijn bezoek aan Petrus en Jacobus te Jeruzalem in 34 tot 36 n.C. te dateren. Zie

W.G. Kümmel, *Einleitung in das Neue Testament*, Heidelberg 1978¹⁹, pp. 217-219; E. Lohse, *Die Entstehung des Neuen Testaments*, Stuttgart 1991⁵, pp. 31-33, met recente literatuur.

18. Voor de tweeledige structuur van de zin, zie o.m. W. Kramer. *Christos Kyrios Gottessohn*, Zürich 1963, pp. 15, 28; K.T. Kleinknecht, *Der leidende Gerechtfertigte*, Tübingen 1988², p. 183.

19. K. Wengst, *Christologische Formeln und Lieder des Urchristentums*, Gütersloh 1972, pp. 92-104. Natuurlijk treedt de 'formule' op in variabele vorm. Zie 1 Thess. 4:14; 2 Cor. 5:15; Rom. 4:25; 8:34; 14:9. Met sterkere variatie nog 2 Cor. 13:4; 1 Petr. 3:18; Openb. 1:18; 2:8; Hebr. 12:2; Polycarpus, *Philip.* 9:2.

20. Hoffmann 1979, p. 491, onder verwijzing naar K. Holl, A. von Harnack, Wilckens 1963 en anderen.

21. In deze richting gaat, op voorgang van A. von Harnack, Wilckens (1963) bij Hoffmann 1988, pp. 159-162. Weersproken moet worden, dat het bestaan van de traditie van een christofanie aan Petrus wordt bevestigd door Lc. 24:34, zoals soms wordt betoogd. Zie b.v. Hoffmann 1979, p. 491, volgens wie de vermelding van de christofanie aan Petrus in Lc. 24:34 'höchstwahrscheinlich' op de traditie achter 1 Cor. 15:3b-5 teruggaat. Maar Lc. 24:34 kan niet als gegarandeerd onafhankelijk van 1 Cor. 15:5 worden beschouwd.

→

22. Natuurlijk is ook denkbaar, dat een verschijningsbericht eerder over iemand anders dan over Petrus is verteld, en dat dat over Petrus pas in concurrentie daarmee is gevormd. Principieel verandert dat aan de zaak niets: één bericht is het eerste geweest en kan andere hebben uitgelokt.

23. Dat de verschijningsberichten dienden om de autoriteit van degenen van wie men zei dat ze de verschijningen kregen te legitimeren, betogen o.m. Wilckens (1963) bij Hoffmann 1988, pp. 149-162; Marxsen 1968, pp. 87-89; Pesch 1973, p. 213. De grond voor deze opvatting leveren o.m. 1 Cor. 9:1, 15:8-10; Mt. 28:16-20.

24. Overzicht van de discussie bij E.L. Bode, *The First Easter Morning* (Analecta Biblica 45), Rome 1970, pp. 92-94.

25. Zo terecht M. Hengel, *The Atonement*, Londen 1981, p. 38.

26. M. Hengel, *The 'Hellenization' of Judaea in the First Century after Christ*, Londen 1990, pp. 9-14; P.W. van der Horst, *Het Nieuwe Testament en de Joodse grafinscripties uit de hellenistisch-romeinse tijd*, Utrecht 1991, p. 11; idem, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen 1991, pp. 23-24, en de verdere literatuur daar vermeld.

27. Hengel, *Atonement*, pp. 38-39; idem, 'Hellenization', pp. 17-18.

28. Zo althans Mt., Lc.-Hand. en Joh. Tussen enerzijds de praepaulijnse en paulijnse visie en anderzijds die van Mt., Lc. en Joh. staat die van Mc. in. Waarschijnlijk is de visie van Mc. namelijk deze, dat Jezus wel met zijn natuurlijk lichaam het graf heeft verlaten, daarbij tegelijk verheerlijkt is, maar tevens (anders dan bij de latere evangelisten) in de hemel verhoogd is; vandaar zou hij dan spoedig verschijnen in Galilea. Mc. zal gemeend hebben, dat die verschijning dan inderdaad heeft plaatsgehad. Hij had geen behoefte die te vertellen, omdat hij met de melding van Jezus' opstanding en verheerlijking zijn doel had bereikt.

29. Verwezen zij naar mijn 'Ontstaan en ontwikkeling van het geloof in Jezus' opstanding', in: M. de Jonge (ed.), *Waarlijk opgestaan!*, Baarn 1989, pp. 31-50, en 'De opstanding van Jezus. De joodse traditie achter een christelijke belijdenis', in: T. Baarda, H.J. de Jonge, M.J.J. Menken (edd.), *Jodendom en vroeg christendom: continuïteit en discontinuïteit*, Kampen 1991, pp. 47-61.

30. Handelingen 9:3-9, 22:5-11, 26:12-18.

31. Gal. 1:13-17; 1 Cor. 9:1 en 15:8-9.

32. W. Michaelis 1944, pp. 104-109; idem, in: *Th.Wb.z.N.T.*, V (1954), s.v. *horaô*, speciaal pp. 324-335 en 358-362; Lindblom 1968, pp. 84-89; H.-W. Bartsch, 'Inhalt und Funktion des urchristlichen Osterglaubens', *New Testament Studies* 26 (1980), pp. 180-196; J. Kremer, art. '*horaô*', in: H. Balz, G. Schneider (edd.), *Evegetisches Wörterbuch zum N.T.*, II (Stuttgart 1981), kol. 1287-1293, speciaal 1291.

33. Gen. 18:1. (Tenzij anders vermeld zijn alle plaatsen in deze en de volgende zes noten genomen uit de LXX). Voorts Gen. 16:13, 17:1 (zie v. 22), 35:9 (zie v. 13); Richteren 6:12, vgl. vv. 11 en 21. Als hoe concreet de inhoud van zo'n verschijning kon worden opgevat blijkt uit 2 Macc. 3:25-30, waar verteld wordt, dat een wonderlijk verschijnend, door God gezonden paard, bereden door een engel, de belager van de tempel Heliodorus trapt en ten val brengt.

34. Gen. 31:13, 35:1. Voorts Gen. 26:24, 48:3; 3 (= 1) Kon. 3:5, 9:2, 11:9; 2 Kron. 7:12.

35. Gen. 31:13 LXX, 35:1 en 48:3 MT en LXX.

36. Vuur: Ex. 3:2; Deut. 33:16. Wolk: Ex. 16:10; Num. 14:10, 16:19, 16:42, 20:6.

37. Vuur: Lev. 9:4, 6, 23; Ezechiël Tragicus 1, 235, dat Ex. 14:24 verwerkt. Wolk: Lev. 16:2.

38. Gen. 22:4. Voorts Gen. 12:7, 26:2.

39. Ps. 101 (102):17, 83 (84):8. Vgl. Jes. 40:5, 60:2, 66:5; Jer. 38 (31):3. Het gaat steeds om beschrijvingen van een komende periode van heil, maar Jer. 38 (31):3 LXX heeft de aoristus, *kyrios ... ôphthê*. Tussen het verschijnen van Gods heerlijkheid en van hemzelf is geen verschil: zie Jes. 60:2.

40. Interessant is, dat de joodse auteur Philo van Alexandrië, tijdgenoot van Petrus en Paulus, verklaart dat alle gevallen van theofanie in het O.T. metaforisch begrepen moeten worden. Wanneer er staat dat God iemand verscheen, ging het in werkelijkheid nooit om zintuiglijk waarneembare voorvallen, maar om het ontstaan van kennis of inzicht in de geest of ziel van een mens, en wel door toedoen van God (*De mut. nom.*, 3-6). Dit naar aanleiding van Gen. 17:1, 'de Heer verscheen aan Abraham'. Deze woorden betekenen niet, dat God zich vertoonde in zichtbare gedaante, maar dat zijn wezenlijke eigenschappen, heerschappij en koningschap over de wereld, duidelijk werden aan Abrahams ziel (*ibidem*, 15-17). Het is echter veelzeggend, dat de opvatting van 'hij verscheen' als metafoor pas in de allegorische uitlegging van Philo tot de algemeen geldige wordt gemaakt. Voor Paulus en Petrus zal deze opvatting niet de algemene geldigheid hebben gehad die ze voor Philo had. De plaatsen in Philo wees mij drs J. Holleman.

41. Zie bijvoorbeeld Joh. 12:28-29: de evangelist erkent, dat wat volgens de menigte een donderslag was, volgens Jezus een gearticuleerde boodschap van God was. Lucas erkent, dat het licht dat volgens Hand. 9:3-7 vanuit de hemel Paulus omstraalde, door zijn reisgenoten niet eens werd gezien. Volgens 22:9 hoorden zij niet de stem die uit de hemel tot Paulus sprak. Ook Marcus bedocht, dat het neerdalen van de duif en de stem van God bij de doop van Jezus (1:10-11) wel door Jezus, maar niet door anderen werden waargenomen; D.E. Nineham, *The Gospel of St Mark*, Harmondsworth 1973. p. 61.

42. J.G. Platvoet, *Door de geest gedreven*, Leiden 1991, p. 15, n. 6; pp. 77-78, waar 'verschijningen', 'stemmen', 'visioenen' en dromen worden genoemd als uitingen van hypokinetische dissociatie, één vorm van 'altered state of consciousness'.

43. Platvoet, p. 39: 'De inhoud van ASC's is cultuurgebonden. Maria verschijnt niet aan een boeddhist, ...' R.L. Fox, *Pagans and Christians*, Harmondsworth 1988, p. 376: 'Visions differ according to the piety of differing groups and periods [met het minder gelukkige vervolg:], for they lie in the beholder's eye.' Broer 1988, p. 61: '..., die Rede von den Erscheinungen des Auferstandenen ist ein in einer bestimmten kulturellen Situation verankerter Ausdruck für tiefgreifende Glaubenserfahrungen.'

44. Dit idee verschijnt even, maar nog niet systematisch doordacht bij Marxsen 1966³, p. 22: in de verschijningsberichten hebben we '(interpretierte) Darstellungen des Widerfahmmisses des Sehens', en p. 23: 'Zeugen behaupten nach dem Tode Jesu. *ihni* gesehen zu haben - und eben dieses Sehen drücken sie unterschiedlich, zum Teil schon mit anfänglichen Interpretationen dieses Sehens, aus.'

45. Zo ook Wilckens (1963) bij Hoffmann 1988, pp. 166-167: in de verschijningsberichten achter 1 Cor. 15:5-7 'wurde das Geschehensein der Auferweckung Jesu als solches nicht erwiesen, sondern vorausgesetzt.'

46. K.T. Kleinknecht, *Der leidende Gerechtfertigte*, Tübingen 1988².

47. Van dit vertrouwen geeft blijko.a. 2 Makk. 7 en 15:12-16. Zie J.T. Nelis, *II Makkabeeën* (diss. Nijmegen), Bussum 1975, pp. 35-37; p. 37, over Onias en Jeremia: '...dan neemt hij [de auteur van 2 Makk.] waarschijnlijk aan dat het eeuwige leven voor deze en andere gestorven rechtvaardigen reeds begonnen is.' Zo ook J.W. van Henten, *De joodse martelaren als grondleggers van een nieuwe orde* (diss. Leiden), Leiden 1986, p. 119. Anders G. Stemberger, *Der Leib der Auferstehung*, Rome 1972, pp. 24-25.

48. Uitvoeriger in M. de Jonge (ed.), *Waarlijk opgestaan!*, Baarn 1989, pp. 36-39, en in T. Baarda *et alii* (edd.), *Jodendom en vroeg christendom*, Kampen 1991, pp. 50-53. Voorts M. de Jonge, 'Jesus' death for others and the death of the Maccabean Martyrs', in idem, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology and the Testaments of the Twelve Patriarchs. Collected Essays* (Supplements to Novum Testamentum 63), Leiden 1991, pp. 125-134, zie pp. 132-134.

49. En voor het ontstaan van dit vertrouwen was dus noch het vinden van een leeg achtergelaten graf, noch een verschijning nodig.

50. Zie voor de samenhang tussen verschijning en apostolaat bij Paulus 1 Cor. 9:1. 15:8-9, en Gal. 1:15-16. Voorts Mt. 28:17-19.

51. Marxsen 1966³, p. 37: 'Der Grund [der Kirche] liegt in Jesus, liegt in seinem Wirken.'

52. M. de Jonge, *Jezus en het Koninkrijk van God*. College gehouden ter gelegenheid van het afscheid als hoogleraar in de uitlegging van het Nieuwe Testament ... op 25 januari 1991, Leiden 1991.

53. Hoeveel Jezus van zijn visie op zijn taak en functie kenbaar heeft gemaakt, en in welke mate hij dus, behalve een impliciete, ook een expliciete christologie heeft gehad, is voorwerp van discussie. Zie bij voorbeeld M. de Jonge, *Jezus, The Servant Messiah*, New Haven/Londen 1991; idem, *Jezus als Messias*, Boxtel/Brugge 1990; idem, 'De visie van de jood Jezus op zijn opdracht', in T. Baarda, H.J. de Jonge, M.J.J. Menken (edd.), *Jodendom en vroeg christendom. Continuïteit en discontinuïteit*, Kampen 1991, pp. 9-27, en de reacties daarop van W. Meeks, D. Lührmann en mij in J.P. Heering, *et alii* (edd.), *Jezus' visie op Zichzelf* (Leidse Lezingen 5), Nijkerk 1991.

54. Marxsen 1966³, p. 37. Over de betrekkelijk geringe betekenis die de opstanding van Jezus heeft in enige nieuwtestamentische, in andere vroegchristelijke en in patristische geschriften, Broer 1988, pp. 32-33.

55. Pesch 1973, pp. 219-221.

56. Pesch 1973, p. 219; Broer 1988, p. 57, die dan echter toch weer de verslagenheid van de discipelen aanneemt, en de visionaire ervaringen langs de weg van de dieptepsychologie verklaart uit psychische ontregeling door 'eine schwere Erschütterung des Ichs'.

57. Bij G. Theissen. *Soziologie der Jesusbewegung* (Theologische Existenz heute 194), München 1977, is 'Jesusbewegung', gedateerd 'ca. 30 bis 70 n.Ch.' (p. 9), zoveel als 'nachösterliche Jesusbewegung' (p. 12) en wordt de sociologie van de beweging vóór Jezus' dood te gemakkelijk uit de latere nieuwtestamentische bronnen afgeleid. Idem, *Studien zur Soziologie des Urchristentums*, Tübingen 1979. Met toch nog te veel discontinuïteit tussen vóór en na 'Ostern' rekent G. Schille, 'Entstand die Jesus-Bewegung vor Ostern?' in J. Rogge, G. Schille (edd.), *Theologische Versuche XVII* (Berlin, 1989), pp. 45-49; zie ook *New Testament Studies* 31 (1985), p. 295, en G. Schille, 'Übergänge von Jesus zur Kirche'. *Studien zum Neuen Testament und seiner Umwelt* 12 (Linz, 1987), pp. 85-98.

58. Hebr. 11:1.

59. Van 1 januari 1987 tot 30 juni 1991. Volledig luidde de leeropdraecht: de geschiedenis van de bestudering en uitlegging van de bijbel in de vroeg-moderne tijd.

60. Dan. 7:25, 12:7; Openb. 12:14.

61. W.C. van Manen. *De leerstoel der Oud-Christelijke letterkunde* (inaugurele rede Leiden, 22 september 1885). Leiden 1885.